Foucault als gereedschap-maker

Rypke Sierksma

Drie sleutelende intellektuelen

Vorig jaar, maar vooral ook dit jaar zijn er een reeks publikaties verschenen van de hand van Bouwkunde-mensen uit Delft. Daarin is één gemeenschappelijk punt opvallend: theoretiese ontwikkelingen uit de 60er en 70er jaren in Frankrijk worden op een produktieve wijze verbonden met eigen onderzoek. Men denke daarbij aan het werk van De Heer over strafkolonies en over arbeiderswoningen in de 19e eeuw, aan dat van Vollemans over gevangenisarchitektuur en over diergaarden, aan het werk van Bolte en Meijer over de Bijlmer, aan dat van Wigmans over stedelijke theorie en staatsanalyse (1). Daarin treffen we in verschillende doseringen, en met meer of minder verwijzing naar de bronnen de gedachtengang aan van auteurs als Baudrillard, Foucault, Althusser, Poulantzas en Castells. Recent verscheen bij de SUN ook een boek onder de titel *Meten en Regelen aan de Stad* van De Graaf, Habets en Nijenhuis. Omdat in dit boek vooral de werkwijze én een specifieke opvatting van hoe kennis funktioneert opvallen, wil ik hieraan in *Krisis* aandacht besteden. Zo vormt een bespreking ervan tegelijk een aansluiting op een al eerder in dit blad aangesneden probleem: *de wijze van receptie van Foucault in Nederland*. Want *Meten en Regelen* vertrekt onomwonden vanuit Foucaultiaanse posities.

De schrijvers hanteren de 'genealogische' opvatting van kennis waarvan ik voor de helderheid Foucault's eigen omschrijving bijlever. Het gaat hem om "de verbinding van erudiete kennis en lokale herinneringen, op grond waarvan historische kennis van strijdsituaties mogelijk wordt, terwijl deze tegelijk gebruikt kunnen worden in de tactieken van vandaag". Het gaat de schrijvers van *Meten en Regelen* er niet om alternatieven te formuleren voor de geanalyseerde stedebouwkundige, sociologiese en planologiese opvattingen, maar eerder om de vraag: "In welke politieke praktijk ben ik bruikbaar?" (p.18). Op die vraag kom ik terug, en tegelijk dient dan een antwoord gegeven te worden op een door de schrijvers zelf niét gestelde vraag: is dit type tekst überhaupt politiek houdbaar?

Hoewel de werkwijze en de theoretiese ingang in deze aantekeningen centraal staan, is het nuttig om kort even in te gaan op de thematiese kant van het boek. Daarbij volgen we eenvou-

dig de volgorde van het boek, ook al impliceert de 'kartografiese' opvatting van de tekst door de auteurs, dat men er willekeurig al naar het gebruiksperspektief in zou kunnen duiken. De centrale thematiek van het boek wordt gevormd door de beroepspraktijk van al dié intellektuelen, die zich bezighouden met stedelijke planning en met de planning van de daarop ingeschakelde procedures en processen. Het gaat kortom over metende en regelende intellektuelen in de moderne betekenis die Gramsci aan die term heeft meegegeven: de intellektueel als organisator en regulator van maatschappelijke processen, in dit geval dan: stedelijke processen. Al de in het boek opgevoerde typen intellektuelen zijn bezig met de stad als 'model van gekontroleerde groei', de open stad als ruimtelijke voorwaarde voor 'permanente registratie en management' van de bevolking (p.36). Deze lieden zijn volgens de schrijvers vooral aktief in een 'zingevingspraktijk' die wordt ingezet ten behoeve van 'bevolkingsregulatie' (p.58). "Wij zetten architectuur en planning te kijk als functionele applikaties op strategieën die de massa's pogen te beheersen, en te binden aan de noodzakelijkheden van de kapitalistische ontwikkeling" (p.15).

Binnen deze, het boek bepalende problematiek passeren een reeks thematieken de revue: begonnen wordt met een gefingeerde, en enigszins gewilde bekommentariëring van de 'humanistiese (adelijke) architekt/stedebouwkundige Jhr. Hoogherz v.d. Berg-Louwboertinck' door de 'architektuurkritikus Piet "borrelglas" Nietsvogel'. Afgezien even van de anti-humor van dit type tekst, wordt hier theoreties de toon gezet voor de rest van het boek: "De irrationaliteit van het geheel hoeft niet in tegenspraak te zijn met de opperste rationaliteit van de onderdelen" (p.29). In de rest van de tekst lijkt men niet meer uit deze problematiek van rationaliteit versus irrationaliteit te kunnen treden, hetgeen voor navolgers van Foucault toch een vorm van terugvallen betekent in een soort diffuus rationalisme (2). In de hierop volgende hoofdstukken (met ter zijde lating van enkele 'intermezzos') worden verschillende sociale en psychologiese disciplines opgevoerd, die in de optiek van de schrijvers zijn ingeschakeld in de stedelijke problematiek: stadssociologie, waarnemingspsychologie, kommunikatieleer, demografie en inspraaktheorie. Daarbij worden enkele konkrete nederlandse situaties in het verhaal betrokken: de rotterdamse bevolkingspolitiek, en het gronings participatie-avontuur. De dragers van deze disciplines worden opgevat als verlengstuk van de eigenlijke stedebouwkundige planning.

In de verschillende hoofdstukken speelt nu de theoretiese positie van Foucault een belangrijke rol, die verder om aandacht vraagt. Foucault heeft de kern hiervan zelf het scherpst geformuleerd, en ik citeer daarom letterlijk: "Het denken moet

datgene denken wat het formeert, en het formeert zichzelf aan hetgeen het denkt. In plaats van de dualiteit kennis/kritiek krijgen we nu te maken met een denken dat zegt wat het is" (3). Het is in feite een precieze formulering van *de pragmatiese kennisopvatting als cyberneties sturend weten* dat zich ontwikkelt aan de hand van het te beheersen objekt-in-ontwikkeling. Tegelijk vervalt daarmee in Foucault's optiek de mogelijkheid om 'ideologiekritiek' te bedrijven, in de traditionele betekenis van ontmaskering van de 'ware betekenis' van een vertoog. Immers: als inderdaad het weten zou zeggen wat het is - te weten: een onderdeel van een cybernetiese beheerskring -, dan vraagt het slechts om analyse van de wijze van inschakeling in die kring, en niet meer om het krities wegschaven van 'onwaarheden' ter ontbloting van de 'ware betekenis van het woord'. Het is vooral in zijn boek *Surveiller et Punier* dat Foucault dit uitwerkt: het weten is 'van' de macht, het verkeert permanent in de macht, het is kortom zelf macht (4).

In *Meten en Regelen* wordt deze stelling overgenomen als *uitgangspunt*, als een stuk gereedschap dat rechtstreeks uit de instrumentenfabriek "Foucault & Co" komt. Dat is jammer, omdat onze drie sleutelende schrijvers zich op deze manier de kans voorbij laten gaan om een dergelijk 'uitgangspunt' in de vraagvorm te hanteren. Formeert het weten inderdaad per se de machtsverhoudingen waarbinnen het cirkuleert? Of drukt de stelling in haar kategoriese vorm niet eerder het verlangen van haar dragers uit? Is het eigenlijk wel mogelijk om elk onderscheid tussen verklarende wetenschap en een machtsgeïntegreerd 'weten' zo maar te laten vallen? Vragen die in het boek niet meer aan de orde komen. En tegelijk vragen waarop slechts een antwoord gegeven kan worden via een werkelijk onderzoek van het 'veld', - een onderzoek dat verder gaat dan eenvoudig tekstonderzoek. Jammer genoeg delen ook op dit punt de schrijvers van het boek een vervelende gewoonte met hun leermeester Foucault: de neiging om de wereld te reduceren tot geschreven tekst en plaatjes (5).

De genoemde these verschijnt in het boek in de vorm van de vooronderstelling dat een reeks behoeften door de 'mens- en maatschappijwetenschappen' worden benoemd, en *in de zelfde beweging* tevens daardoor mede worden geproduceerd. Het gaat daarbij vooral om de behoefte aan 'kommunikatie' en om het opheffen van een gebrek daaraan, ook wel begrepen als 'vervreemding' (p.73). Deze drang tot een produktie van (behoefte aan) kommunikatie of 'ontmoeting' vormt de direkt inhoudelijke draad die door de teksten heen loopt. Dat varieert van de ontmoeting van burgers in het stadscentrum als nagestreefde doelstelling van beleid, tot en met de zogenoemde 'participatie' van mensen in het beleid en de integratie van rassen en volkeren in een stedelijke bevolkingspolitiek. Hoewel er geen twijfel bestaat over het belang van dergelijk on-

derzoek en dergelijke thematieken, lijkt me duidelijk dat het poneren van een dergelijk uitgangspunt en het illustreren ervan aan de hand van tekstmateriaal en plaatjes géén bevestiging kan vormen van wat feitelijk als *werkhypothese* geformuleerd had moeten worden. Tevens wordt de beantwoording van de oorspronkelijke vraag naar politieke bruikbaarheid vrijwel onmogelijk: het strijdterrein lijkt bij voorbaat al gereduceerd tot ...teksten en plaatjes.

Tegelijkertijd is er sprake van *een tweede vooronderstelling* die niet wordt onderzocht, maar die wel dwingend het boek 'normaliseert' volgens de kode-Foucault. In *Surveiller et Punir* komt deze te spreken over de 'disciplinaire maatschappij' als een aaneenschakeling van kerkers die elk gebaseerd zijn op het principe van permanente bewaking - het 'panopties' principe, zoals het wordt genoemd. In het latere boekje *La Volonté de Savoir* voegt hij hieraan nog het thema van de 'biopolitiek' toe, - op demografiese en volksgezondheidskundige grondslag. In *Meten en Regelen* is ook dít geheel onkrities overgenomen: het 'stedelijke' wordt opgevat als een veelheid van bewakende en regulerende systemen, gedacht tegenover de traditioneel sociologiese unitaire opvatting van De Stad. Teréchte kritiek op deze sociologiese traditie lijkt echter op zich geen garantie voor de juistheid van een verder niet onderzochte eigen vooronderstelling. De kategoriese werkwijze van de schrijvers brengt hen er b.v. toe een willekeurig sociologies onderzoek naar stadsbeleving zonder meer een 'kontrolerende funktie' toe te schrijven, en te stellen dat het 'als zodanig onderdeel is van een praktijk van permanente bewaking' (p.126). Niet alleen wordt voor deze en dergelijke beweringen geen gram bewijs aangevoerd - tegelijk is er sprake van *een theoretiese inkonsistentie*. Waar bij Foucault die men zegt te volgen, de overheersten *bewust* zijn van de permanentie der panoptiese bewaking - iets wat kruciaal is voor het panopties machtsdenken - lijkt het in *Meten en Regelen* eigenlijk vooral te gaan om het bewustzijn van sociologen c.s., terwijl van de overheersten in het boek niets is terug te vinden. De schrijvers laten voortdurend in het ongewisse, of het nu gaat om vermeende of reële effektiviteit van hun metende en regelende socio- en planologen.

Maar de kwestie van de 'disciplinaire maatschappij' werkt dieper door in het boek. Vóórdat Foucault *Surveiller et Punir* schreef, had hij al deelgenomen aan diskussies in een werkgroep over stad en kollektieve voorzieningen. Het resultaat van die werkgroep (6) heeft - lijkt het - een nog sterker stempel gedrukt op *Meten en Regelen* dan Foucault zelf. Het gaat opnieuw om een kategories uitgangspunt: de autonome zelfreproduktie van maatschappelijke deelsystemen als hoofdfunktie van die systemen. De schrijvers hebben hier zelf ook zo iets als een probleem ervaren. In de eerste interne publikatie (7)

stond het volgende: "In die zin is het samenspel tussen de praktijken van het weten en de akties van sociale apparaten onder alle pretenties door gericht op een universeel doel: hun eigen overleven". In de SUN-editie is dit samenspel alleen nog maar gericht op 'de perfektionering van de disciplineringsapparatuur' (p.15). Het boek zelf rechtvaardigt echter de eerste, wat pathetieser formulering. Daarin verkeert een adekwate kritiek op een ekonomisme van zowel produktieve als konsumptieve signatuur, in een spiegelpositie: de ekonomiese verhoudingen in een maatschappijformatie verschijnen hooguit nog in de vorm van opmerkingen over zo iets als 'kosten', terwijl het verband met de 'sociale apparaten' is zoek geraakt. Die funktioneren alleen nog ten opzichte van zich zelf: ze 'reproduceren' zich zelf alleen nog maar.

Deze *these van de autonome zelfproduktie* wordt vervolgens los gelaten op vrijwel alles waar het boek zich mee bezighoudt: sociale instellingen, praktijken van kennisproducenten, "de maatschappij in het algemeen", de architektuur van de neo-avant-garde, het prositutie-apparaat, en ga maar door. Ook hier vindt een bewijsvoering niet plaats, en volgt men de werkwijze van de leermeester, die in zijn machtsanalytika eerder kategoriese stellingen produceert dan theoreties-verklarende begrippen. De schrijvers bevinden zich tegelijk op een modieus vlak dat b.v. ook door mensen als Achterhuis wordt begleden: in *Krisis 2* werd al gewezen op diens toepassing van de zelf-reproduktie-these op de welzijnssektor. Ook een auteur als Baudrillard die in 'het Delftse' furore maakt, generaliseert de these in termen van 'de finaliteit van het systeem (die) heel eenvoudig tautologies is' in haar 'sublieme nutteloosheid' (8).

Probeert men nu de theoretiese problemen samen te vatten vanuit de door de schrijvers zelf gestelde *politieke vraagstelling* naar de "bruikbaarheid" in de strijd, dan kom ik tot de volgende gedachte: de kern van het probleem is dat de schrijvers uitgaan van *een koncensus-opvatting van de maatschappij*. "Planning van de concensus" wordt dat elders door hen zelf ook wel genoemd (9). Een dergelijke koncensusbenadering denkt - gewild of niet - de maatschappelijke orde uitgaande van het begrip *integratie*. Dat impliceert dat 'gedrag' op een bepaald moment vrijwel kompleet in de orde kan zijn opgenomen - ingeschakeld in de reeksen cybernetiese beheerskringen zoals deze funktioneren, zonder dat ze overigens 'rationeel' hoeven samen te hangen (vergelijk noot (2) en de betreffende passage in deze bespreking). Dit sluit een denken in termen van *hegemonie* uit, waarbij het begrip hegemonie betrekking heeft op de overheersing van de ene maatschappelijke kracht over de andere *zonder* dat dit komplete koncensus of integratie van de overheersten en hun praktijken inhoudt. Wat opvalt in *Meten en Regelen* is dat verzet en kontestatie toch al zeer sporadies op-

lichten, en dat, wáár dit gebeurt, systematiese integratie steeds prakties realiseerbaar lijkt. Aan het slot van het boek wordt ook meegedeeld dat verzet is 'omgezet' in een geïntegreerd kommunikatiesysteem, dat daarvoor al werd beschreven als "de spreekdwangbuis van de participatietechnologie" (p.205).

Op deze wijze is er sprake van *een systematiese miskenning van het probleemveld van de verhouding repressie/ideologie en de staatsapparaten enerzijds, en het terrein van de maatschappelijke tegenstellingen anderzijds*. Op grond van het schrappen van de problematiek van de produktiewijze op basis van een overeenvoudig anti-ekonomisme wordt stedelijke strijd binnen manupilatieve noties 'begrepen'. Er wordt gesproken over het 'einde van de politiek', maar prakties eindigt politiek in dit boek: de vraag naar de bruikbaarheid wordt door de schrijvers opvallend genoeg zelf niet meer aangesneden. Begrijpelijk wordt dan, dat zij in navolging van Baudrillard elders (10) pleiten voor een verzet-als-politieke-passiviteit van de massa's, die zich kortom niet meer laten verleiden tot politiek, door de spreekdwang, en daarmee de 'macht' eenvoudig te negeren. Deze bijkans universele konklusie die aansluit bij het 'universele doel der zelfreproduktie' houdt uitsluiting in van de eigen politieke vraagstelling.

Voor schrijvers die Napoleon beschouwen als 'de laatste politikus' is er natuurlijk ook geen aanleiding om theoreties over politiek en staat na te denken, en evenmin om zelf nog politiek positie te bepalen.

Noten

(1) De Heer, 'Projekt van de Maatschappij van Weldadigheid', en: 'De Nederlandse arbeiderswoning uitgeschreven', beide TEU 26.
Vollemans, Over gevangenissen in idem en: 'Diergaarde' in: Raderwerk, 1981, Delft DUP.
Bolte/Meijer, 'Van Berlage tot Bijlmer', SUN 1981.
Wigmans, 'De Staat, de Stad, en het vraagstuk van de Stedelijke Planning', Delft, Projektraaduitgave 1981.

(2) Vergelijk Balibar, 'Irrationalism and Marxism', NLR, no. 107, 1978. Men kan hieraan toevoegen dat kenmerkend voor rationalisme in de maatschappij-analyse is, dat gedacht wordt in termen van relatief zelfstandige logika's van deelsystemen, met uitsluiting van tegenstellingen daarin.

(3) Foucault in: 'Der Faden ist gerissen', p. 35, Berlijn 1977.

(4) Voor een meer gedetailleerde theoretiese kritiek op de machtsanalytika van Foucault wil ik de lezer graag verwijzen naar mijn artikel: 'Macht, Ideologie en Politiek', in TEU 29.

(5) In 'Surveiller et Punir' is voor de kenner van het gevange-

niswezen duidelijk, dat in de analyse van het 'panoptiese' elke verwijzing naar de bewakers als bijzondere instantie in de gevangenissen is verdwenen, hetgeen de generaliseringen van Foucault minstens diskutabel maakt.

(6) Récherches, no. spécial, dec. 1973, 'Généalogie du Capital, - 1. les équipements du pouvoir'.

(7) Delft, Projektraad, 1980, p. 6.

(8) Baudrillard, Design en Omgeving, in Graafland/Tilman red., 'Ontwerp en Theorie', Bouwkunde TH Delft, 1981, 311.

(9) Vergelijk de tekst in Zone, no. 10.

(10) Interview in B-Nieuws, Bouwkundetijdschrift TH Delft, 1980, no. 26, jrg. 13.